

Særtryk af

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 48

2009

With summaries

KØBENHAVN 2009

UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på papiromslaget se s. 123.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik III's bibliotek

Om titelvignetten se s. 110-111.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Ivan Boserup, Grethe Jacobsen, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Lessebo Design Smooth Ivory 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob Kyril Meile
Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0060-9896
ISBN 978-87-7023-033-9

OM HENRIK SMITHS TILLÆG
I UDGAVEN AF CHRISTIERN PEDERSENS
VOCABULARIUM AD USUM DACORUM, LEIPZIG 1518

AF

SIMON SKOVGAARD BOECK

Indledning

1510 fremkom i Paris den første danske ordbog vi har kendskab til i dag. At kalde den en dansk ordbog, er ganske vist kun delvist rigtigt, dens kilde- og redaktionelle sprog er latin, men målsproget er dansk, og redaktøren er tidens kendteste sprogmaster, Christiern Pedersen. Denne bog oplevede i den nærmeste samtid to optryk, et i Køln 1514 og et i Leipzig 1518. Det er det sidste vi skal se på her – eller rettere: de ni tillæg som Henrik Smith i egenskab af bogtrykkeren Melchior Lotters korrektør tilføjede efter ordbogens alfabetiske del. Smith var knyttet til Lotters værksted i nogle år, og sørgede der for flere udgaver af Christiern Pedersens tidlige skrifter.

Smiths tillæg er det første danske eksempel på tematisk leksikografi vi har kendskab til, væsentligt ældre end Jon Tursens pionerværk, *Vocabularius rerum* (1561) og Smiths egen store *Libellus vocum Latinarum* (1563). Den tematiske ordbog var en stor genre i tidens leksikografi, og af de seks danske ordbogsværker vi kender fra 1500-tallet er de fire tematiske. I udlandet var produktionen naturligvis endnu større. Peter O. Müller opregner ca. 50 tematiske ordbøger alene fra de tysktalende områder i samme periode.¹

Det første tillæg indeholder almindelige forkortelser hos *oratores* og *historicos*. Denne liste indeholder ingen danske modsvarigheder, men latinske forkortelser og deres opløste former. De er – så vidt jeg kan se – alle fra den klassiske litteratur. Med 2) kommer der danske modsvarigheder til. Listen står under overskriften *De diuersis plantis et fructibus non minus studentibus quam Apotecarijs necessaria* (Om forskellige planter og frugter som ikke er mindre nødvendige for studenter end for apotekere), men klummetitlen, *De diuersis herbis et plantis*, passer bedre;

¹ Peter O. Müller: *Deutsche Lexikographie des 16. Jahrhunderts. Konzeptionen und Funktionen frühneuzeitlicher Wörterbücher*. Tübingen 2001, s. 286ff.

antallet af omtalte frugter er meget lille (*"Fragum. iordber"* er et af de få). Listen er alfabetisk ordnet og rummer ca. 140 opslagsord, og til hovedparten af disse er der danske modsvarigheder. 3) Er en ikke-alfabetisk liste over *De gemmis et lapidibus*. Den er omtrent halvt så lang som urtelisten, og rummer langt færre danske ækvivalenter end denne. Heller ikke 4) *De cibis coctis et potibus* er alfabetisk ordnet, og også her er der flere artikler uden dansk ordstof. 5) Rummer slægtskabsbetegnelser *in jure etc.*, og de to ikkealfabetiske ordnede spalter indeholder to danske modsvarigheder: "*Priuignus* (...) danice en steffsøn" og "*Priuigna* (...) en steffdotther". 6) Er en kort fortsættelse heraf med *nomina affinitatis*, dér er en dansk modsvarighed: "*Affinis* (...) en swogerinde". 7) Forekommer umiddelbart malplaceret i denne sammenhæng, men forbindelsen må være det juridiske. Listen har overskriften *Sequuntur nomina vitiosa de commixtione carnali varijs modis* (Der følger nogle umoralske ord om forskellige former af den kødelige forbindelse). Og det er påfaldende at ingen af de 21 artikler har danske modsvarigheder. Det er ærgerligt, men heldigvis har vi tilsvarende danske ord overleveret andre steder, fx i Smiths egen ordbog fra 1563. Afsnit 8) behandler *Nomina spiritualis cognationis*. Det danske ordstof er her: "*Patrinus et Matrina* .. en gud fader eller gud moder", "*Comptater* .. en fadder" og "*Commater* .. en faderinde". 9) *Nomina legalis adoptionis* har to lemmaer der begge har danske ækvivalenter. Efter dette tillæg følger bogens kolofon.

Tillæggene har hidtil levet en temmelig upåagtet tilværelse. De nævnes i 1518-udgavens udførlige titel, og de findes naturligvis omtalt i Chr. Bruuns og Lauritz Nielsens bibliografier (LN 218), men mere indgående oplysninger om dem savnes i Molbechs oversigt over dansk ordbogslitteratur frem til Moth, i Lauritz Weibulls Smithbiografi og i indledningerne til UJDS's faksimileudgaver af vokabularierne.² Disse steder gives en meget kursorisk omtale af tillæggene der antyder at forfatterne ikke har haft Smiths udgave for sig, og i hvert fald ikke

² Chr. Bruun: *Aaarsberetninger og Meddelelser fra Det Store Kongelige Bibliothek*. I, 1870, s. 260f. Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1482-1600*. 2. udg. ved Erik Dal, 1996. Chr. Molbech: Historisk Udsigt over de danske Ordbogs-Arbejder, i det 17de og 18de Aarhundrede, af Geheimeraad Matthias Moth, F. Rostgaard og J. Langebek, *Nye Danske Magazin*. 5, s. 241. Lauritz Weibull: Henrik Smith. Ett bidrag till Danmarks litteraturhistoria under reformationstiden, *Skånska samlingar*, 1894-1895. IV,1. Lund 1897, s. 1-64. Inger Bom og Niels Haastrup (udg.): *Christiern Pedersen: Vocabularium ad usum dacorum*, 1973. Jørgen Larsen (udg.): *Henrik Smith: Libellus vocum Latinarum*, 1991.

har haft hans tillægs sproghistoriske relevans for øje. Særligt er det at beklage at Otto Kalkar har benyttet kølnerudgaven 1514 til sit ordbogsværk og derfor ikke er blevet opmærksom på tillæggene.³ Heller ikke H. Jenssen-Tusch eller Johan Lange har exciperet tillæggene til deres botaniske ordbøger.⁴ Men ét sted er tillæggene nævnt og da af ordhistoriske grunde: I en etymologisk parentes i artiklen *L. Taar* i *Ordbog over det danske sprog* (ODS) nævnes tillæggene fordi de giver det ældste danske belæg på udtrykket "(en) god taar".

Ordhistorisk udmærker tillæggene sig ved en række ord der ikke kendes med ældre belæg, således heller ikke i ordbogens alfabetiske hoveddel. Og en sammenligning med denne viser at Smith ikke har exciperet Christiern Pedersens *Vocabularium* og sammensat sine ni afsnit på den baggrund. Men når det eneste tidligere danske ordbogsværk ikke er kilde, hvor stammer Smiths oplysninger så fra? Den mulighed foreligger naturligvis at han har exciperet ikkeleksikografiske tekster, men mon ikke Smith – som så mange andre ordbogsforfattere før og siden – har stået på sine forgængeres skuldre? Mest oplagt er det at søge efter hans kilder i den samtidige tyske leksikografi. De generelle kulturelle forbindelser og Smiths biografi specifikt taler for en sådan forbindelse. Dertil kommer det praktiske forhold at de tidlige tyske ordbøger er godt bibliograferet af Franz Claes og udførligt behandlet af Peter O. Müller – ofte med faksimiler.⁵ Müller anfører ti tematiske ordbøger der er ældre end Smiths, og i én af disse, Balthasar Trochus' *Vocabulorum rerum promptarium*, er det oplagt at begynde jagten på Smiths kilder. Trochus' ordbog udkom nemlig hos Melchior Lotter i Leipzig, året før Smiths revision. Smith har altså nok haft lejlighed til at blade i Trochus' bog. Müllers præsentation af Trochus' bog som særegen i den tyske leksikografi underbygger mistanken. Trochus' ordbog adskiller sig både strukturelt og indholdsmæssigt fra andre tyske ordbøger: strukturelt ved at fordele ordforrådet på tre afsnit (*scrinia* 'skrin, bogkasse') hver opdelt i et antal kapitler (*nidus* 'rede'), indholdsmæssigt – og vigtigere i denne sammenhæng – ved at optage kapitler "die in anderen Werken fehlen" herunder et

³ Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog*, 1-5. Fotografisk optryk med rettelser og tillæg, 1976.

⁴ H. Jenssen-Tusch: *Nordiske Plantenavne*. Kbh. 1867. Johan Lange: *Ordbog over Danmarks plantenavne*, 1-3, 1959-1961.

⁵ Franz Claes: *Bibliographies Verzeichnis der deutschen Vokabulare und Wörterbücher, gedruckt bis 1600*. Hildesheim 1977.

“Abkürzungsverzeichnis” (Müller 2001:392ff.). Heldigvis er det lykkedes Det Kongelige Bibliotek at erhverve en mikrofilm af Trochus’ bog, der kun kendes i det ene oplag og i få eksemplarer. Og det kan fastslås at ikke alene Smiths oversigt over latinske forkortelser, men store dele af tillæggene bygger på Trochus’ værk. Interessant er det at der heller ikke hos Trochus findes folkesproglige modsvarigheder til alle latinske lemmer.

Men Trochus kan ikke være forlæg for alle ni afsnit. Smith har excerperet bogen til afsnittene med latinske forkortelser (linje 1-26), hovedparten af planteafsnittet (37-212), første del af afsnittet om sten (213-291) og sidste del af afsnittet om mad og drikke (338-376). Men til de øvrige afsnit – og til enkeltheder i de nævnte – findes ingen paralleller hos Trochus, og jagten efter et supplerende forlæg må altså fortsætte.

I Claes’ bibliografi over tyske ordbøger kan man erfare at Melchior Lotter mellem 1499 og 1518 udsendte fire ordbøger (i 14 udgaver i alt). Ud over Trochus’ værk drejer det sig om *Vocabula pro juvenibus* (en tematisk ordbog), *Vocabularius optimus* (alfabetisk) samt Hieronymus Cingularius’ *Tersissima latini eloquii Synonymorum collectanea* – der har tysk som kildesprog og er forlæg for Smiths dansk-latinske synonymordbog fra 1520. Bortset fra Cingularius’ værk findes ingen af disse værker i Lotters udgaver på Det Kongelige Bibliotek. Men ordbogen *Vocabularius optimus* der ved en sammenblanding med et andet kendt ordbogsværk også går under titlen *Gemma gemmarum* findes på Det Kongelige Bibliotek i fem tidligere udgaver. I flere af disse er der til den alfabetiske hoveddel føjet tematiske afsnit, særligt “juridiske” med slægtsskabsbetegnelser m.m. svarende til linjerne 377ff. i Smiths tillæg. I en af udgaverne, Antwerpen 1511, findes desuden andre tillæg der genfindes hos Smith. Den enkleste forklaring på det forhold er at også Lotters udgaver af *Vocabularius optimus* har disse tillæg og altså fungerer som et bindeled mellem et ældre lag i overleveringen og Smith, men noget sikkert om Lotters forlæg kan naturligvis ikke siges uden en undersøgelse af hans tryk. Der henvises i det følgende til Antwerpenudgaven med *Ant.* De folkesproglige modsvarigheder i *Ant* er på nederlandsk eller -tysk, men de er sandsynligvis blevet omskrevet til Lotters højtyske dialekt allerede i hans første udgave af bogen, og det kan derfor forekomme irrelevant for Smiths tekst at citere *Ant*, men modsvarighederne derfra viser sig illustrative, sprogforskellen til trods (jf. fx kommentar til 36 ndf.). Smiths afsnit stemmer omtrent ordret overens med *Ant*. Især bemærkes det at Smiths få danske modsvarighe-

der svarer til *Ant's* lige så få folkesproglige. Desværre indeholder *Ant* ikke noget afsnit om ædelstene, og det er derfor endnu uklart hvorfra anden del af Smiths afsnit (292-326) stammer. Da netop kapitlet om ædelstene afviger fra Trochus ved en udpræget grad af selektivitet i forhold til denne, er det muligt at dette afsnit som helhed bygger på en tredje kilde, i så fald eventuelt Lotters udgave af *Vocabularius optimus*. Men det er for så vidt underordnet for det danske ordstof der ikke kan tænkes at skyldes andre end Smith.

Udgave

Udgaven nedenfor er bogstav-, tegn- og linjeret. Det sidste, der ikke er udbredt i traditionel editionsteknik i udgaver af ældre nydanske tekster, fortjener en kommentar. En nyombrydning af teksten efter det moderne format er en (æstetisk) læservenlig handling. Der er altså gode grunde til at vælge den fremgangsmåde i meget udgivelsesarbejde. Når jeg her har fravalgt den, og i stedet gengiver teksten linjeret, skyldes det en indsigt opnået ved arbejdet med en dansk ordbog fra 1576 og dets forlæg. I det tilfælde afslører den danske ordbog og forlæggets linjeskift væsentlig information om den danske bearbejders brug af sit forlæg og om hans stedvis svigtende kendskab til latin. Men da den eksisterende udgave af forlægget ikke meddeler originalens linjeskift, er det erkendelser man må til originalen selv for at få.⁶

Der er en tendens i originalen til at begynde en ny artikel på en ny linje, men enkelte steder afviges der fra denne tendens (det gælder fx de første linjer i *De cibis et potibus*). Da det ikke umiddelbart kan afgøres om disse afvigelser skyldes leksikografiske principper eller pladsøkonomiske hensyn, er det en yderligere gevinst ved den valgte gengivelse af linjeskift, at disse steder meddeles. Artiklernes gennemgående korthed gør endelig at det valgte princip ikke medfører en påfaldende længere tekst.

Når en linjes indhold afsluttes sidst på den følgende linje, har originalen en venstreparentes til at adskille de to linjers indhold; i gengivelsen her sættes fortsættelsen på en linje for sig hvorved sammenblanding undgås. Side- og spalteskift markeres med || (sideskift desuden med angivelse af arksignaturen). Klummetitlerne – en væsentlig del af ordbogens tilgangsstruktur – gengives af praktiske årsager ikke

⁶ Simon Skovgaard Boeck: Om den danske version af *Variarum rerum vocabula*, *Språk och stil* 2009. Under udgivelse.

i udgaven. De meddeler kapiteloverskrifternes ordlyd, men er stedvis så forkortede at de ikke kan have lettet konsultationen betydeligt. I ordbogens alfabetiske del anvendes en levende klummetitel af typen *A ante b*.

Originalens (manglende) spatium mellem interpunktionstegn og bogstaver er normaliseret således at alle interpunktionstegn (teksten anvender kun punkt og kolon) står kompres på det foregående ord og med mellemrum til det følgende. Foran romertal sættes punkt dog uden mellemrum. Manglende bindestreger ved linjeudgang er indsat umarkeret. En anden – og mere vidtgående – normalisering gælder gengivelsen af originalens forkortelser. Abbreviaturerne er – bortset fra i den indledende forkortelsesliste – opløst og markeret med kursiv. Der er ikke indført en typografisk skelnen mellem danske og latinske tekstenheder der ikke adskilles i originalen således som det blev praksis senere (det tidligste danske leksikografiske eksempel er Tursens omtalte bog 1561). Heller ikke hos Trochus skelnes der typografisk; Lotter indførte den praksis 1520.⁷ Den indsatte linjetæller fungerer som bindeled mellem udgaven og kommentaren.

[Z3r] **Caput breue et vtile continens abbreviatones siue compendia quarundam dictionum: quarum frequens tam apud oratores quam historicos est vsus.**

	A significat Aulus	Ap Apius	Aug Augustus
5	B Brutus	C Caius	Ces Cesar
	Cn Cneus	Cor Cornelius	Con Consul
	Cos Consules	Cl Claudius	Que Questor
	D Decius	Dru Drusus	Aedil Aedilis
	Pl Plebs	Po Populus	Pp Paterpatrie
10	Pref Prefectus	Questo Questores	R Roma
	Q Quintus	Ro Romanus	Rp Respublica
	Sul Sulpitius	Sp Spurius	Se Senatus
	Sc Senatusconsultum	Ser Seruius	Sd Salutem dicit
	Sex Sextus	F Filius	Fla Flamen
15	Impe Imperator	Imper Impēatores	S p q r Senatus popu-
	Kal' k Kalendas	L Lelius	lusque Romanus
	Lu Lucius	Lis sextertium	Lu F Lucij filius
	P Pulius	Pre Pretor	Pr Pretores
	P ro <i>Populus</i> romanus	Procos Proconsul	T Titus
20	Trr Tribuni	Iu Iudices	Des Designatus
	Er <i>Eques Romanus</i>	Tri mil Tribunus militum.	Procos Proconsules

⁷ Jakob Franck: Lotter, *Allgemeine Deutsche Biographie*, 15. Leipzig 1884 s. 274.

Pon max Pontifex maximus S L N Socij latini nominis
 P R E Post regges exactos Iu op ma Iupiter *optimus* maximus
 S U L Q Sibi vxori liberisque D M S Dijs manibus sacrum
 25 B M F Bene merenti fecit U S P Unius sepulchrum posuit
 U F Unius fecit H m n t h Hoc monumentum non transibit heredes ||

[Z3v] ¶ **De diuersis plantis et
 fructibus non minus studen-
 tibus quam Apotecarijs ne-
 cessaria.**

- ¶ Sunt autem fere omnia herbarum vocabula
 greca aliqua barbara *et* pauca latina.
 Anetum. dyl
 Absyntheum. malurt
 35 Alleum. hvide løg
 Amarusta. hønse dyl
 Ambrosia putatur a Plinio Arthemisia.
 ab alijs apium syluaticum.
 Artemisius a vel um: grobøn
 40 Amaracus: Sansucus vel um: Persa
 vulgo Maiorana. maioran
 Asar asarum vel nardum syluestre. has-
 selurt. Azarunda idem
 Aristolachia. holurt
 45 Acorus. gulelilger
 Anthos. rosmarinssblummer
 Angelica. den helhandz vrt
 Amomum frutex albo *et* oderifero flore
 et in Syria et Armenia.
 50 Anisum vel aniset[u]m. aniss.
 Asparagus genus herbe quod intotum spina
 est: nullum enim folium habet.
 Brionia. bølgen
 Bursa pastores herba est.
 55 Brassica. cabusekol.
 Boletus. padehat
 Bleta. bedhe. Fungus idem
 Betonia. bede
 Baccaris baccar nardum rusticum.
 60 Asaron grece.
 Blitum herba iners *et* sine sapore.
 Barba petre. barbula hircina. hussløg.
 Basilicum. basilie
 Canna canne. rør
 65 Canapus. hamp. Canabis idem
 Calamentum. katthemynthe
 Centinodia vel Plantago. webrede

- Cerifolium. kørrel
 Cinamomum vnguentum quoddam. alij
 70 idem putant *quod* cynnamomum.
 Calamus aromaticus vulgo: oderatus ||
 dicitur calmus.
 Ciminum. kommen
 Chariophilus vel cariophilon gario-
 philus vel on. negleken
 75 Cynoglossus vel a. hundetunge
 Cynosbatos sentis canis.
 Cynocephalea canino capiti similis
 Cynorhodos rosa canina *vel* syluestris:
 80 Cynosorchis caninus testis.
 Cucumis vel cucumer herba quedam
 et fructus.
 Chamemellum vulgo *dicitur* camomilla.
 Coriandrum. coriander
 85 Chelidonia. celidonie
 Chenopos id est anseris pes.
 Chernithe vel cernita herba quedam.
 Chamepithyos latine arguo. foo til
 liffz eller putibug.
 90 Conconide. kellerhalss
 Citrinum. caballeenblo~~m~~mer.
 Cepa løg quasi cephas. id est capiti si-
 milis.
 ¶Dulciradix: lothos: lisatium:
 95 vulgo liquiricia. lacrisse. eller søt tre.
 glycirchica grece.
 Dictamus cordi prodest. peber røt. di-
 citur etiam dictamum.
 Enula. alandzurt.
 100 Euhemon lachryma oleo in Arabia
 Egylops vel elopa. accaleye
 Eupatorium. vildsaluie.
 Feniculus. fenneke proprie.
 Fragum. iordber
 105 Fenum. høø. sunt gramina sicca
 Filla sancte. bendzurt
 ¶Gingyber singeneris ingghefer. di-
 citur etiam a quibusdam zinziber.
 Galanga. gallegen. *Cyperus* vil galligen
 110 Gentiana. ynsian
 Galliricium skarnlagen
 Gargites. milium: panicium. hirse.
 ¶Hyposelium. olusatrum olisatrum vulgo
 petrosilium. petercylghe. Damascenum *idem*

- 115 Halenium ab halendo vel alium. hvide-
løg. grece scoredon.
Hydropiper. vand peber
Helleborum. nyseurt. latine veratrum in an-
ticyris insulis. *et est duplex album et nigrum* ||
- [Z4r] Hysopus vel ysopus. isop
Ynula vel enula. alandzurt
Ypericon id est herba sancti Ioannis.
sancte hanssurt.
¶ Lactuca. lactucke
- 125 Laureola: kellerhalss
Lylifagus. salie
Leucopiper. hwuid peber.
Lapa. borre.
Lapatium. herba que *et* paratella.
- 130 Philantropos. store borrar
Canina. smo borrar.
Lilium. lilger
Lauendula. lauendel
¶ Merica apud nos porse: *quam* tutius
fruticem dicemus. vel scope parum.
- 135 Myrrha. myrre. arbuscula Arabie
Macropiper. long peber
Manna. libanthis. ros marinus. ros
seriacus. panis *sancte Ioannis hemmelsdug*
- 140 Mannahu. hemmelbrød
Myristica nux id glans vnguentaria vul-
go muscatum. muskat
Myrobalanum *genus* glandis vnguentarie
Macis cortex eius circumqua~~que~~ adhe-
rens boni odoris. musskate blommer.
- 145 Muscus. musecke
Menta. mynte.
Mentastrum. backe mynte eller heste
Malua. katte ost
- 150 Myriophillon id est mille folium rø-
leke
Melantium papauere nigrum.
Murex herba purpurei coloris
¶ Nasturtium grece carduum. karse.
- 155 ¶ Os mundi. sanct Christofferss vrt.
Oxyorum. en sallat
¶ Panace. panaceo. omnimorbida
Ligusticum. løbe stock. vulgo liuisticum.
Opoponax succus eius.
- 160 Pygamo. vild saluie
Papauer. valmue.

- Peruinca *que* obuia *queque* vincit: *florem* facit viole similem.
- Pullegium. polleye. Ciachantis grece
- 165 Porrum. løg
Pseudo nardus est nardus fucata
Nardus pistica id est probata ||
¶ Ruta. rude. rubia tingendis lanis et corijs idonea
- 170 Rosa grece rhodos rosen. inde roseus roseacus *etc.*
Radix pontica vulgo reubarbara. repon-tiken.
Robus a doctioribus. rijss
- 175 quidam putant rw.
¶ Sandalum. sandal e Syria
Scabiosa. saffønnie
Scaphisagria. luseurt.
Saccarum vel saccaron. sucker.
- 180 Syriacus. vandredke
Saluia. saluie. Elecisaphaton grece
Satureia. satureye
Sisimbrium. Thymbreum nascitur in riuis simile Nasturtio.
- 185 Stelephuros *et* ortygia vulgo plantago veybreff in Cornelio celso legitur plantagus
Sinapis. sennep
Spina. torn
- 190 ¶ Tribulus. dystel
Tuber vulgo panis porcinus
Tuberes peberling cum fuerit imbres autumnales *et* tonitrua crebra nascuntur
Thymiana. tymian. Nescio an sit quod
- 195 Celsus vuam timinian
Tiriaca. triangel
¶ Uerbena. iernurt. Ueneri sacrata. vnde Uirgilius in *bucolicis*. Pingues adole verbenas.
- 200 Uiola. fyol
Uue passe siue passule. rosin. Astathis grece.
Urtica. nelle. Accalissa idem quia calida.
- 205 Uulgago. hasselurt
Zenarion. vandkarse.
Zyzyber. ceduaca. cedefer. vtisalba. vild cedefer

Bolus armenus medicis no-
 210 tus magis *quam* mihi: quorum libros si quid
 de his *et similibus* curiosius scire desyderas
 consulas oportet.

De gemmis et lapidibus.

Gemme lapides *sunt* preciosi: rotundi *et* qua-
 215 drati.

Cylindri oblongi sunt.

Umbilici parui politi ac rotundi lapilli
 sunt in sacris baculis.

Iaspis cyaneus cerulei coloris. ||

[Z4v] Saphyrus aureis punctis collucet
 Calcedonius similis palenti lucerne
 fulget sub dio: et calefactus attrahit
 palas.

Sardius spissi roboris cum substantia
 225 peruia.

Chrysolitus aureo nitore translucet
 Beryllus viridis coloris ex India ve-
 nit.

Chrysopassus interpretatur
 230 auro aspersus.

Chrysoprasus auro admixtus est *et* por-
 racei coloris.

Topazius viridis *et* ex Arabia venit.

Hyacinthus ferrugines coloris. Alber-
 235 tus duo ponit genera. *et* Euax tria
 Amethystus purpurei.

Crystallus est concreta glacies

Lyncurion ex vrina lyncum

Adamas interpretatur sine domatione
 240 non enim potest frangi nisi sanguine
 hircino maceratus nuce auellana enim
 maior.

Tapatius e virientium genere alius est
 a Topazio.

245 Onix interpretatur vnguis duplex est
 Indica et Arabica.

Carbunculus non sentit ignem cuius
 tamen *similitudinem* habet vnde *et* Apyru-
 sta vocatur.

250 Margarys margarida margarita mar-
 garites vel margaritum. en perle. Na-
 scuntur enim in ostris marinis aut con-
 chulis. Et albiores meliores.

Unio: bacca: conchus margarita minor

- 255 Inde baccatus ta tum.
Gagates a gage Lycie amni. en gagert
sten eller aget.
Achates niger est *et* circulis varijs
Alabastrites ex loco Egypti qui dicitur
260 Alabastrum.
Rhodites a rosa.
Chalix ex quo deducitur ignis.
Alabandicus niger est et funditur ad
vsum vitri.
- 265 Thebaicus intertinctus aureis guttis
Ostratides a testa cuius similitudinem
habet. ||
Melitides tusus dulcem remittit succum.
Mitrax multicolor est
- 270 Acopis nitro similis punicosa
Bucarda bubalo cordi similis.
Specularis lapis ex quo fenestre fiunt
Tophus: porus friabilis *et* leuis cuius
vsus est in balneis.
- 275 Pumex grece cisseris pertusus et erosus.
en pomiss
Marmor lapis durus leuis *et* sculptilis
en marmorsten. Capitur etiam *pro* quacunque
lapide operi sculptorio apto
- 280 Parium candissimum. Laconicum vile
Ophites e maculis serpentum.
Scarcophagus corpora mortuorum consumit
Later terra cocta *et* in lapidem durata.
tegelsten. Laterculus diminutium.
- 285 Cruste siue crustule lapidee. skibersten
Petra saxum prominens in mare
Cos cotes cautes saxum asperum atque
abruptum. hwedsten
Cos en hwdsten. Coticula diminutium
- 290 en proberersten eller gulsten qui *et* index
et heraclius siue lidius lapis dicitur.
Smaragdus. en smarag. lapis viridis
coloribus translucens: oculis *et* memorie
conducit: in coitu gestatus rumpitur
- 295 ergo castitatem suadet.
Magnes. magnet eller segelsten. dicit
Albertus quod sit coloris ferruginei apud
trogloditas: *et* in mare indico nascitur: fer-
rum attrahit. mirabiles eius virtutes le-
guntur in lapiderio Alberti Euacis. Et
300 in .xxxvi. naturalis historie Plinij ca-

- pitulo .xv.
 Celidonium lapis natus in ventre hirundinis. et quondam ruffus quondam niger.
- 305 Alectorius lapis est qui nascitur in ventre gallinacei. Et dicitur alio nomine Gallinaceus.
 Iaspis. en iasp. eius species Euax dicit esse xvij.
 Ligurius lapis est qui nascitur ex stillicidio ab inguine lyncis.
- 310 Corallus. korrel nascitur in equore vt virgultum viride. sed extractus ab aere statim indurescit et puniceus fit.
 Tropasius nascitur
- 315 in Topasia insula et nocte queritur. Nam in rupibus eiusdem insule velut aurum nocte luccet.
 Draconites lapis qui extrahitur ca-||
- [Z5r]piti Draconis venena fugat.
- 320 Arenarius. sondsten
 Qui velit lapidum et gemmarum scire naturam: colorem: quantitatem et locum natiuitatis posse et virtutem: legat Auicenam in libro proprio. et in mineralibus.
- 325 et in secundo libro canonis legat Euacem. Albertum et Plinium vltimis duobus libris naturalis historie: puta libro trigesimo sexto et trigesimo septimo.

De cibis coctis

- 330 **et potibus.**
 Azimus. brød til giort foruden surdeg.
 Placenta. panekage. Lebeta. hunig kage
 Pastilla. posteien
- 335 Torta. en kage. Uipa. vinsube. Ceruipa. ølebrod. Ypa. vand sube. est panis intinctus in aqua.
 Propinare proprie significat poculum vt quis bibat pregustare ac porrigere.
- 340 Interdum etiam potum cibumque voluptatis causa sumere. Dicimus ergo propino tibi. det geller dig. eller du for eth got tor. Aut reuerentie causa bona salus. Et respondet cui propinatur et tibi. Quod tibi faustum
- 345 respondetur faxit deus. Dignemini secundum: respondetur: libenter: sane.
 Bibere secundum Lucam: est bouem potando

- representare. Bibere sacramentaliter
est totum euacuare. Bibere religiose ad
350 lachrymarum effusionem. vno impetu con-
tinuo hausto perpetuo tractu. *met en drick*
Encaustum vinum vulgo dicitur subli-
matum. brende vin.
Rubeum siue rubellum rød vin
355 Ramineum vinum. blanck vin. *secundum Seruium*
Unum dilutum aqua mixtum vnde dicimus
bibere dulcius *et* bibere meratius.
Nectar est vinum pigmentatum vulgo clareta
Trimma vinum ex aromatis in quod iun-
360 cus myrrha *et* calamus innici solebant.
Passum Creticum cretense ex vua quam
stycam vocant vulgo maluaticum. malmesie.
Calenum interpretatur bonum vinum *et* pu-
tatur passum esse. Sed verius campa-||
365 num est Caleno vrbe dictum.
Oemel: mellicraton: mulsum: vinum coc-
tum cum melle.
Mellatium. hydromel. mulsa vulgo me-
do. møyd.
370 Oximel vinum cum aceto.
Pomatium. eblemost.
Pyraceum. pere most
Zitum licet triticum interpretetur ex hor-
deo *tamen* vt inquit Seruius decoquitur.
375 Eruditiores *tamen* zitus cum grecis scribunt
vulgo cereuisia øøl.

¶ Hic ponuntur diuersa
nomina et vocabula: quibus
diuersi gradus consanguini-
380 nitatis exprimentur in Iu-
re etc.

- ¶ Tetraus penultima correpta dicitur
quartus ab auo. Tetrauia uie. dicitur vxor eius.
Tritaus dicitur pater attai penulti-
385 ma correpta vbiq̄ue.
Tritauia uie. dicitur vxor attai.
Attaus attai dicitur ab aui pater pe-
nultima correpta vbiq̄ue
Attauia attauie dicitur vxor abau
390 Abauus ui. dicitur pater proai penultima correpta vbiq̄ue
Abauia uie. dicitur vxor eius
Proauus dicitur pater aui penultima correpta
Proauia proauie dicitur vxor proai

- Auus aui *dicitur pater patris* videlicet genitoris
 395 Auia auie *dicitur mater patris vel matris vel genitoris*
 Patruus ui. *dicitur frater patris*
 Patruelis *dicitur filius vel filia patris vel filij duorum fratrum.*
- 400 Amita te. *penultima correpta dicitur soror patris*
 Abamita te. *dicitur soror aui.*
 Auunculus li. *dicitur frater matris.*
 Matertera re. *dicitur soror matris.*
 Matrueles etiam *dicitur soror matris*
- 405 Pater *dicitur genitor proprius alicuius.*
 Mater *dicitur genitrix proprius alicuius*
 Filius natus patris vel matris ||
- [Z5v] ¶ *Illegitimus dicitur de soluto et soluta natus*
 Filia nata patris vel matris
- 410 Nepos *nepotis dicitur filius de filio natus vel de filia.*
 Neptis *neptis dicitur filia de filio vel de filia nata.*
 Pronepos *pronepotis penultima nominatiui correpta dicitur filius nepotis vel neptis.*
- 415 Proneptis *dicitur filia nepotis vel neptis*
 Abnepos *abnepotis penultima nominatiui correpta dicitur filius pronepotis*
- 420 Abneptis *dicitur filia proneptis vel pronepotis.*
 Trinepos *penultima nominatiui correpta dicitur filius abnepotis.*
 Trineptis *dicitur filia abneptis etc.*
- 425 Tetranepos *penultima nominatiui correpta dicitur filius trinepotis: et est quartus a nepote.*
 Tetraneptis *dicitur filia trineptis. et est quarta a nepote.*
- ¶ *Consobrinus dicitur filius sororis*
 430 *vel fratris:*
 Sobrinus ni. *idem est quod consobrinus.*
 Consobrina *dicitur filia fratris.*
 Sobrina *dicitur filia sororis.*
 Consobrini *dicuntur duarum sororum filij*
- 435 ¶ *Cognati et Agnati dicuntur qui sunt de vna progenie. Sed agnati ex parte sexus virilis. Cognati vero ex parte muliebris sexus.*
- ¶ *Frater. Soror dicuntur ab eodem patre nati vel matre.*
 440

Germanus et Germana idem sunt. id est frater et soror.

¶ Utricus vitrici dicitur maritus matris sed non pater suus.

445 Nouerca nouerce dicitur vxor patris. sed non sua mater.

Priuignus dicitur qui priuatus est patre habens matrem cum vitrico. vel priuatus est matre habens patrem viuentem cum nouerca danice en steffsøn

450 Priuigna dicitur filia talis. en steffdotther.

Filiaster dicitur priuignus

Filiastra dicitur priuigna

Patrimes patrimis vel patrimus patri||

455 mi penultima vbique producta et dicitur superstes patre priuatus vel priuata. Etiam dicitur puer similis patri.

¶ Matrimes matrimis vel matrimus penultima producta. et Matrима matrimis

460 me dicitur superstes matre priuatus vel priuata. et est communis generis. Matrimis etiam dicitur puer similis matri.

Geminus gemini et gemellus gemelli dicuntur duo simul nati.

465 Superstes superstitis dicitur qui solus remanet alijs mortuis. communis generis.

Uolpiscus dicitur qui est superstes ex duobus natis vel vno moriente.

¶ Consanguineus dicitur qui ex vno sanguine.

470 Cognatus dicitur qui ex eadem stirpe vel vno genere.

Sequuntur nomina affinitatis.

¶ Affinis dicitur qui cognouit consanguineam meam signanter mihi attinentem vsque in quartum gradum consanguinitatis inclusiue. vel dicitur illa que est cognita a consanguineo meo signanter mihi attinente vsque in quartum gradum consanguinitatis inclusiue. Uulgariter [a]ffinis dicitur en swogerinde.

475

480

480

¶ Socer dicitur pater mariti.

Socrus dicitur mater mariti.

Sororius dicitur maritus sororis.

485 Sororia dicitur vxor fratris

Gener generi dicitur maritus maritus filie.

Nurus ui. in *dativo dicitur* vxor filij.
 Glos glotis idem est
 Leuir leuiri dicitur frater mariti *vel* fra-
 490 ter vxoris.
 Ianitricis sunt vxores duorum fratrum.

**Sequuntur nomina vitiosa
 de commixtione carnali va-
 rijs modis.**

- 495 ¶ Adulter adulteri dicitur alterius tho-
 ri vel vxoris violator. ||
- [Z6r] Adultera *dicitur* alterius viri concubitrix
 Manzer manzeri dicitur filius adulte-
 rinus scorti videlicet meretricis.
- 500 Manzera dicitur filia adulterina vel
 meretricis.
 Nathus thi *et* Natha the. idem scilicet
 qui vel que natus vel nata est de nobi-
 li patre sed ignobili matre.
- 505 ¶ Spurius *et* spuria dicitur qui vel que
 natus vel nata est de nobili. *id est* legitima
 matre: sed ignobili *id est* illegitimo patre.
 videlicet de quocunq*ue* statu talis sit. sed
 proprie predicta nomina que loquuntur de ig-
 510 nobili patre vel matre intelliguntur de re-
 ligiosis cum legitimis.
 Concubina dicitur que non est marita-
 ta *et* sine sacramento coniugij concumbit
 cum aliquo viro cuiuscunq*ue* status.
- 515 ¶ Solutus *et* soluta dicuntur qui nullo mati-
 trimonio ligati sunt inter se carnaliter cog-
 niti *vel* non cogniti qui mutuo contrahere
 possunt vel alter eorum cum quocunq*ue* alio.
 Fornicarius *et* fornicaria dicitur qui *vel*
 520 que extra matrimonium luxuriam exercet sim-
 plicem
 ¶ Incestuosus *et* incestuosa dicitur qui
 vel que luxuriam exercet cum aliquo *vel*
 aliqua attinente sibi in aliqua carnali *vel*
 525 spirituali cognatione.
 Sacrilegus *et* sacrilega dicitur qui vel
 que luxuriam exercet cum aliquo *vel* ali-
 qua qui vel que spiritualis est vel econ-
 tra. videlicet spiritualis persona hoc fa-
 530 ciens cum aliquo vel aliqua cuiuscunq*ue*
 status.
 Stuprator dicitur qui virginem oppri-

- mit.
 Raptor dicitur qui virginem rapit vel
 535 mulierem ad contrahendum vel coeun-
 dum cum ea.
 Scortator dicitur meretricator.
 Scortatrix dicitur meretrix
 Leo leonis dicitur meretricator.
 540 Scortum scorti dicitur meretrix
 Sodomita sodomite communis gene-
 ris dicitur qui vel que luxuriatur cum si-
 mili in sexu. videlicet masculus cum ma-||
 sculo. et femina cum femina. *et ipsi dicun-*
 545 *tur infames ipso iure.*
 Bestialis dicitur ille qui vel que est be-
 stia luxiat.
 Mollis dicitur qui vel que cum seipso
 luxuriatur.
 550 Meretrix dicitur communis ad plures
 indifferenter.
 Abhominabilis *dicitur* qui vel que *cum viro*
 vel muliere contra naturam coit.

Nomina spiritualis cog-

- 555 **nationis.**
 ¶ *Patrinus et Matrina* ne. idem. en gud
 fader eller gud moder. videlicet qui *væ*
 que leuat de sacro fonte vel tenet in *con-*
 firmatione. Etiam dicitur sacerdos et
 560 patrina patrine sacerdotissa seu vxor
 sacerdotis. *Patrinus* etiam dicitur vi-
 tricus. Etiam dicitur nouerca *matrina*.
Compater penultima correpta en fadder.
Commater penultima producta en faderinde

565 **Nomina legalis adopti-**

- onis.**
 ¶ *Pater adoptiuus* vel *adoptans*. en
 vduald fader.
Filius adoptiuus et filia adoptiua. en
 570 vdualder søn eller dotther.

Kommentar

Hovedsigtet med den følgende punktkommentar er en sammenlig-
 ning af Smiths danske tekst med ordlyden hos Trochus og i *Vocabula-*
rius optimus. Der er gennemgående stor overensstemmelse mellem de

latinske stykker i de to ordbøger, og disse kommenteres derfor kun i tilfælde af større afvigelser. Den udførlige inddragelse af Trochus' tekst (i det følgende også *Tr*) retfærdiggøres af at denne – ligesom Smiths tillæg – har været genstand for meget ringe udforskning og ikke findes i en moderne lettilgængelig udgave. Henvisningerne til *Vocabularius optimus* har gennemgående en mere kursorisk karakter fordi der ikke er fuld overensstemmelse mellem *Ant* og tillæggene med hensyn til rækkefølge og modsvarighedernes form. Sammenligningen mellem disse to tekster bygger – som nævnt – ikke på det bedst mulige grundlag.

For dem af Smiths artikler der kun består af et latinsk lemma og en dansk modsvarighed, kan det være svært at klarlægge kildeforholdene. I en del tilfælde findes det tilsvarende latinske lemma også i *Tr*, men i en kontekst der indeholder mere end Smiths artikel. Her kan Smith naturligvis have udvalgt stof, men andre steder har Smith omvendt mere end Trochus, og det peger entydigt på en anden kilde. Eksempel på det sidste er “Cepa løg quasi cephas. id est capiti similis” (92-93), Trochus har ikke denne etymologi, men en række ortografiske sideformer: “Cepa cepe vel cepes ein tzibal” (II.5, K6r).

Ved udarbejdelsen af de supplerende kommentarer til navnlig Smiths planteafsnit har jeg trukket store vekslers på de eksisterende standardværker. Det vil især sige Johan Langes *Ordbog over Danmarks plantnavne* (PlanteO) og – i mindre omfang – Heinrich Marzells *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*. Særligt praktisk er sidstnævntes register over “Frühe lateinische Pflanzennamen” (5:653).⁸

Både hos Trochus og Smith er der afvigelser fra den latinske ortografi. Forholdet behandles ikke i den følgende kommentar, men enkeltpunkter anføres her. Flere steder har Smith en fejlagtig eller uklassisk form, forlæggert den forventede. Det er tilfældet i de følgende eksempler. “regges” (23) : “reges”, “oderifero” (48) : “odorifero”, “Cynocephalea” (78) : “Cynocephalea”, “scoredon” (116) : “σκοροδον”, “Philantropos” (130) : “Philantropos”, “roseacus” (171) : “rosaceus”, “Elecisahaton” (181) : “Elelisphacon”, “timinian” (195) : “timiniam”, “palenti” (221) : “pallenti”, “palas” (223) : “paleas”, “maritus maritus” (486) : “maritus” (*Ant*), “matritrimonio” (515-516) : “matrimonio” (*Ant*), “Leo leonis” (539) : “Leno lenonis” (*Ant*), “est bestia luxiatur” (546-547) : “cum bestia luxuriatur” (*Ant*). I 195 har Smith oversat et

⁸ Heinrich Marzell: *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*, 1-5. Leipzig og Stuttgart 1937-1979.

“vocat” i forlægget. Flere af disse afvigelser forklares let som almindelige læsefejl. Andre steder har Smith overtaget en fejlagtig eller uklassisk form fra *Tr*. Det er tilfældet i “Apius” (4) for “Appius”, “Pulius” (18) for “Publius”, “glycirchica” (96) for “glycyrrhiza”, “ferrugines” (234) for “ferruginis” eller “ferruginei”. Der er enkelte eksempler på at Smith har en bedre tekst end *Tr*. Til “monumentum” (26) svarer således “manu mentum” i *Tr* (F1r).

- 1-26 Bortset fra overskriften svarer forkortelseskapitlet på enkelte undtagelser nær ordret til Trochus’ kapitel I.16 (F1r). Heller ikke Trochus bringer folkesproglige modsvarigheder. Trochus’ overskrift lyder: “Nidus sextusdecimus continet abbreviationes quarundam dictionum”.
- 18 Pr Pretores] Prr Pretores *Tr*
mellem 19 og 20 har *Tr* en linje: “Ti Tiberius Tri Tribunus Tri pl Tribunusplebs” der snarest er faldet ud hos Smith.
- 27-211 Smiths afsnit om planter og urter bygger på Trochus’ kapitel II.6 (“de herbis”) der indeholder en liste under overskriften “Sequuntur nomina quarundam herbarum secundum Alphabeticum ordinem” (K6v-L2v). Til flere af bogstaverne har Smith imidlertid først excerperet andre steder i *Tr* – især kapitel II.4 – ligesom han har benyttet *Vocabularius optimus*. Der kan registreres en kildebetinget lagdeling inden for de enkelte bogstaver; i bogstav A er der fx tre lag. Smiths overskrift med henvisning til brugergrupper findes ikke hos Trochus. Det gør derimod stykket 31-32 der ordret er overtaget fra *Tr* (K6r). Afsnittet *Anetum-Amarusta* (33-36) der ikke findes sammenhængende hos *Tr* er snarest taget fra *Vocabularius optimus* (Ant D2r).
- 33 dyl] dylle *Ant* (D2r), tyl *Tr* (K5v).
- 34 malurt] wermoyde *Ant* (D2r), wermut *Tr* (K6v).
- 35 hvide løg] knofloeck *Ant* (D2r). Jf. 115-116.
- 36 Amarusta. hønse dyl] Amarusta. honstdylle *Ant* (D2r). Der er nok tale om en fejl for “Amarusca” (*anthemis*, gåseurt). Artiklen er ikke fundet hos *Tr* og heller ikke i den ellers uhyre omfattende liste over urter i Smiths *Libellus* (1563). Den danske modsvarighed “hønse dyl” kendes ikke ellers, men “gåsedild” var en ikke ualmindelig betegnelse for stinkende

- gåseurt i ældre tid. Den findes bl.a i Smiths lægebog 1577, jf. PlanteO 1:92.
- 39 grobøn] biboesz *Tr* (K6v). Jf. “Gråbone” om bynke (*artemisia vulgaris*) PlanteO 1:138.
- 41 maioran] *Tr* (K6v) har ingen tysk modsvarighed.
- 42-43 hasselurt] hasselwurtz *Tr* (K6v). Smiths “Azarunda idem” findes ikke i *Tr*.
- 44 holurt] hollwurtz *Tr* (K6v).
- 45 gulelilger] gele lelgen *Tr* (K6v). Betegnelsen “Gulle lylyer” kendes ellers tidligst fra en udateret håndskreven tilføjelse i *Ortus Sanitatis* (1517) der har tjent som forlæg for Christiern Pedersens lægebog (1533).⁹ Dér som i lægebogen anvendes betegnelsen om *iris pseuacorus* der som artsbetegnelsen antyder tidligt er blevet sammenblandet med *acorus calamus* (kalmus), jf. PlanteO 1:773.
- 46 rosmarinssblummer] roszmarin blumen *Tr* (K6v). Jf. ODS, Kalkar *Blomme* ‘blomst’. Planteordbogens ældste belæg på “rosmarin” er fra “beg. af 1500-tallet” (2:470).
- 47 den helhandz vrt] des heyligen geists wortzel *Tr* (K6v). Betegnelserne “Helligånds-Rod” og “Helliggejsts-Urt” for *archangelica* er overleveret fra begyndelsen af 1600-tallet, jf. PlanteO 1:112.
- 50 Anisum .. aniss] annyesz *Tr* (K3v).
- 53 bølgen] stick wurtz oder raselwurtz *Tr* (K6v), hylgebern *Ant* (D2r). “Bølle” er en almindelig betegnelse for blåbær (jf. ODS, PlanteO 2:773), men er vist ikke brugt om galdebær (*bryonia*) som her. Af *Tr*’s tyske modsvarigheder genkendes den første i den senere fra tysk lånte stikrod (PlanteO 1:225 ff.).
- 55 cabusekol] Artiklen *Brassica* (K5v) hos *Tr* har en helt anden form, og den nederlandske/-tyske modsvarighed i *Ant* er “romeskoel” (D2r).
- 56 padehat] peperlinck *Ant* (D2r).
- 57 Fungus idem] Fungus idem significat *Ant* (D2r). I *Ant* er denne artikel placeret umiddelbart efter Boletus. Smiths placering af den her er en (muligvis layoutbetinget) fejl.
- 58 bede] beete *Ant* (D2r), betonien *Tr* (K6v).

⁹ Gunnar Tilander og Otto Gertz: Danska växtnamn – egenhändiga anteckningar av Christiern Pedersen, *Acta Philologica Scandinavica*, 9, 1934, s. 130.

- 62 hussløg] huszlauch *Tr*.
- 64 Canna .. rør] ikke fundet i *Ant* eller *Tr*.
- 65 Canapus .. idem] Canabis vel canabus hanff *Tr* (K6r), Canapus hannep *Ant* (D2v). Formen "Canabis" findes ikke i *Ant*.
- 66 katthemynthe] catten mynte *Ant* (D2v).
- 67 Centinodia .. webrede] Centinodia .. wegebrede *Ant* (D2v), jf. 186.
- 68 kørrel] keruel *Ant* (D2v), korbel *Tr* (L1r).
- 75 negleken] negelken *Tr* (K3v).
- 76 hundetunge] hundesztzungen *Tr* (K6v).
- 85 celidonie] schelkrud *Tr* (L1r).
- 87 Chernithe vel cernita] Cerinthe vel cerinthea *Tr* (L1r).
- 88-89 foo til liffz eller putibug] vorgisz mein nicht. oder io lenger ye liber *Tr* (L1r). Den ældste kendte forekomst af forglemmigej i dansk er i Mads Pors' ordbog *De nomenclaturis Romanis* (1594, sp. 280) hvor også den tyske form er registreret (om en anden blomst). Smiths danske former er hidtil tidligst kendt fra Smiths *Libellus vocum Latinarum* (1563), jf. PlanteO 1:184 og 2:88 f.
- 90 kellerhals] kellerhalsz *Tr* (L1r), jf. 125.
- 91 Citrinum. caballeenblommer] Citrinum morenkraut .. Citrinum reinblumen oder morenkraut *Tr* (L1r). PlanteO's ældste belæg på kabbeleje er ellers fra Smiths lægebog.
- 95 lacrisse. eller søt tre] lakritze *Tr* (L1r). Sødtræ (< mhty. "süsholtz") kendes tidligst fra Kvinders Rosengård (1513-1525?).¹⁰
- 97 peber røt] fphifferkraut *Tr* (L1r).
- 99 alandzurt] alant *Ant* (D2v).
- 101 accaleye] accalay *Tr* (L1r).
- 103 fenneke proprie] fenckel. prorie *Ant* (D2v).
- 104 iordber] ertbesien *Ant* (D3r).
- 105 Fenum .. sicca] Fenum hoy. sunt graina sicca *Ant* (D2v).
- 106 sancte. bendzurt] benedictenwurtz *Tr* (L1r). Smiths danske form er ikke et tidligt belæg på denne betegnelse for svaleurt (*Chelidonium majus*, jf. PlanteO 1:331), men en variant af bentsurt (kendt fra 1648, den middelalderlige form er "benedictæ"), benediktsurt, nellikerod, jf. PlanteO 1:655.
- 107 ingghefer] Jngbehr *Tr* (K3v).

¹⁰ Ebba Hjorth: Sødtræ, subst, Inger Ejksjær m.fl. (red.): *80 Ord til Christian Lisse 12. januar 1992, 1992*, s. 107.

- 109 gallegen] galgaen *Tr* (K3v).
 109 vil galligen] wildergalgan *Tr* (K3v).
 110 ynsian] entzian *Tr* (K3v).
 113 Hyposelium] Hyposelinum *Tr* (K5v).
 114 petrosilium] petroselinum *Tr* (K5v).
 114 petercylghe .. idem] petertzylge ex *conditamentariorum generæ Tr* (K5v).
 115-116 hwideløg] knobloch *Tr* (K6r). Jf. 35.
 117 vand peber] wasserpfeffer *Tr* (K3r). Dette er vist det ældste belæg på denne danske form, svarende til de latinske og tyske betegnelser, jf. PlanteO 2:305.
 118 nyseurt] nyszewurtz *Tr* (L1r). Betegnelsen "sorte nyse vrt" for *helleborus niger* (nyserod) kendes fra Christiern Pedersens lægebog 1533.
 120 Hysopus vel ysopus isop] *Hisopus isopen Tr* (L1v).
 121 alandzurt] alant *Tr* (L1v).
 123 sancte hanssurt] resten af artiklen svarer til Trochus' ordlyd (L1v), men *Tr* har ingen tysk modsvarighed. Den danske betegnelse kendes ellers tidligst fra 1596, "Sancte Johannis ørt" fra 1520, jf. PlanteO 1:747. Lignende former er almindelige i tysk også tidligere, Marzell 2:943.
 124 lactucke] lactuke *Ant* (D2v). *Tr*'s tyske modsvarighed er "lactuken" (K5v), men de følgende artikler sandsynliggør indflydelse fra *Vocabularius optimus*. Den latinpåvirkede danske form kendes dog allerede fra Harpestreng.
 125 kellerhals] kellerhals *Ant* (D2v) (jf. 90). PlanteO's tidligste belæg på denne anvendelse af kælderhals er fra 1622, mens den for *Daphne Mezereum* (Pebertræ) er kendt siden slutningen af 1400-tallet.
 126 saliue] salueye *Ant* (D2v).
 127 hwuid peber] wiszpfeffer *Tr* (K3r).
 128 borre] ein klete *Tr* (L1v). "Borre" kendes i dansk fra begyndelsen af 1400-tallet (PlanteO 1:112).
 130 store borrar] grossze klete *Tr* (L1v). *Philanthropos* er ifølge Marzell en gammel betegnelse for *Galium aparine* der if. PlanteO bl.a. har haft betegnelsen "Små Burrer" (og "Præstelus" analogt til ty. dial. "Pfaffenläus"), jf. det følgende.
 131 smo borrar] kleine klette oder pfaffenlusz *Tr* (L1v).
 132 lilger] lelgen *Tr* (L1v).
 133 lauendel] lauendel *Tr* (L1v).

- 134 porse] heide *Tr* (K3r).
 136 myrre] myrrhen *Tr* (K3r). Smith har beskåret Trochus' artikel kraftigt, den fortsætter: "cuius gutta que sponte stillat. Etiam myrrha vocatur siue stacte id est gutta vel stilla myrrhe".
- 137 long peber] langpenfeffer *Tr* (K3r). Den danske betegnelse er if. PlanteO (2:265) ellers kendt siden ca. 1530.
- 139 hemmelsdug] hymmelthau *Tr* (K3v). Betegnelsen "himmelsdug" er i dansk bl.a. blevet brugt om saft fra mannaasken (*Fraxinus Ornus*), men Planteordbogens belæg er meget sene (1:614).
- 140 hemmelbrød] himmelbrod *Tr* (K3v). PlanteO (1:614) har registreret et belæg "Himmels brød" fra Smiths lægebog.
- 141 muskat] *Tr* har ingen tysk modsvarighed til *Myristica* (K3v).
 145 musskate blommer] muscatenbluet *Tr* (K3v).
 146 Muscus. musecke] *Muscus myesz.* inde *muscosus muscosa muscosum Tr* (L1v).
- 147 mynte] mintz *Tr* (L1v).
 148 backe mynte eller heste] bachmuntz *Tr* (L1v). "Backmynte" kendes if. PlanteO fra 1640, hestemynte fra slutningen af 1500-tallet, men horsemynte fra ca. 1450.
- 149 katte ost] pappeln *Tr* (L1v).
 150-151 røleke] garb *Tr* (L1v).
 154 karse] gartenkersz *Tr* (L1v).
 155 sanct Christofferss vrt] sant Cristoffels kruet *Tr* (L1v).
 156 en sallat] ein salaet *Tr* (K5v).
 158 løbe stock] liberstock *Tr* (L1v).
 160 vild saluie] wyltsaluieie *Ant* (D2v).
 161 valmue] mohn *Tr* (L2r).
 164 polleye] polley *Tr* (L2r).
 165 løg] loeck *Ant* (D2v).
 170 rosen] rosen *Tr* (L2r).
 174 rijs .. rw] gerysz .. roggem *Tr* (K5v).
 177 saffønnie] schaffonye *Ant* (D3r).
 178 luseurt] lusewortel *Ant* (D3r).
 181 saluie] saluey *Tr* (L2r).
 182 Satureia. satureye] *Satureiam alias Thymbriam putant alias Cunilam garten koel oder saturey Tr* (L2r).
- 183-184 riues] rigues *Tr* (L2r).
 186 veybreff] wegebrent *Tr* (L2r), jf. 67.

- 190 dystel] dystel *Ant* (D3r).
 192 peberling] pfyfferling *Tr* (L2r).
 206 Zenarion. vandkarse] Zenation. waterkerse *Ant* (D3r). Af de to latinske former har kun *Ant*'s kunnet identificeres som *senation*, en gammel betegnelse for *Cnicus Benedictus* der imidlertid hverken på tysk eller dansk er registret som "vandkarse" eller lignende. Denne betegnelse bruges derimod om *Cardamine amara* (PlanteO's første registrering er fra Tursens ordbogs andenudgaven 1579, men formen findes allerede i 1561-udgaven).
- 213-291 Størstedelen af Smiths stenafsnit er efter alt at dømme hentet fra Trochus' kapitel II.7 (L2v-L3v) hvormed det i hovedsagen stemmer ordret overens. Ligesom hos Smith er der få folkesproglige modsvarigheder hos Trochus. Afsnittenes struktur afviger dog noget fra hinanden med plusstof begge steder, således som der redegøres for nedenfor. Kilden til stykket 292-328 er ikke identificeret.
- 223-224 har *Tr* en artikel mellem "Calcedonius" og "Sardius": "Smaragdo nihil est viridius" (L2v)
 225 efter artiklen "Sardius" har *Tr*: "Sardonyx velut sardius vngue hominis imposito" (L2v).
 234-235 Albertus .. tria] mangler i *Tr*.
 241-242 nuce .. maior] mangler i *Tr*.
 244-245 *Tr* har en artikel mellem "Topatius" og "Onyx": "Opalo inest curbunculi tenuiorignis" (L2v).
 249-250 *Tr* har en artikel mellem "Carbunculus" og "Margarys": "Corallium ex ligno durescit in lapidem" (L3r).
 251 en perle .. meliores] ein perle *Tr* (L3r).
 254 minor] maior *Tr* (L3r).
 256-257 en gagert .. aget] ein agestein *Tr* (L3r).
 258-259 *Tr* har en artikel mellem "Achates" og "Alabastrites": "Alectorias in gallinaceorum ventris inuenitur crystalli specie" (L3r).
 262-263 *Tr* har to artikler mellem "Chalix" og "Alabandicus": "Porphyrites in Egipto ruber candidis interuenientibus punctis et ex eo leucostyctos vocatur" og "Draconites ein Turchoys" (L3r).
 268-269 *Tr* har tre artikler mellem "Melitites" og "Mitrax": "Hematites vstus minyi colorem imitatur", "Aetites a colore aquile"

- og “Geoden ex argumento appellant: quoniam amplexus est terram” (L3r).
- 269-270 *Tr* har en artikel mellem “Mitrax” og “Acopis”: “Jon violaceus” (L3r).
- 270-271 *Tr* har en artikel mellem “Acopis” og “Bucardia”: “Heliotropium etiam lapis est” (L3r).
- 271-272 *Tr* har mellem “Bucardia” og “Specularis” en indrykket linje, “¶ De gemmis consule Plinium: Perottum: Albertum”, og fire artikler: “Capillamenta dicuntur venule in gemmis”, “Uitia gemmarum. rubigo: scabrics: nubes maculosa”, “Centrum quod sal appellatur: et capillamentum rime simile” og “Ebur fossile quod e terra foditur” (L3r).
- 272-273 *Tr* har to artikler mellem “Specularis” og “Tophus”: “Glessum teutonice: succinum latine: electrum grece bornsteyn” og “Glessum: Ferrumen vulgo glasura” (L3r).
- 276 en pomiss] ein pimpsz *Tr* (L3r).
- 277 sculptilies] sculptibilis *Tr*.
- 278 en marmorsten] *Tr* har ingen tysk modsvarighed.
- 280 Parium candissimum] Parium marmor candidissimum *Tr* (L3r).
- 281-282 *Tr* har to artikler mellem “Ophites” og “Sarcophagus”: “Thasius maculosus” og “Lesbius maculosus et liuidus” (L3r).
- 282 morturum] mortuorum *Tr*.
- 282-283 *Tr* har en artikel mellem “Sarcophagus” og “Later”: “Onixes in Arabia et Germania” (L3r).
- 284 tegelsten] ein tzigelstein *Tr* (L3r).
- 285 skibersten] schiberstein *Tr* (L3v). Kalkars ældste belæg på skifersten (som der vist er tale om her) er fra Christian 3.s Bibel (1550). Formen med -b- er muligvis et aftryk fra kilden.
- 285-286 *Tr* har en en artikel mellem “Cruste” og “Petra”: “Rupes sunt prerupte partes terre et inacesse ein brockel” (L3v).
- 286-287 *Tr* har en artikel mellem “Petra” og “Cos”: “Saxum maius asperius ac durius quod lapis” (L3v).
- 288 hwedsten] *Tr* har ingen tysk modsvarighed.
- 288-289 *Tr* har seks artikler mellem “Cautes” og “Cos”: “Lapis grece lithos ein stein”, “Lapillus diminutium”, “Silex lapis durus ex quo ignis excuti solet ein kisseling: inde vie silicate id est lapidibus strate”, “Scrupi aspera saxa et a tactu distantia”,

- “Murices acumina *et* asperitates saxorum” og “Pyrites ein feursteinchen” (L3v).
- 289 en hwdsten] ein wetstein *Tr* (L3r).
- 290 en proberersten eller gulsten] ein *pröbirsteinchen* oder golt stein *Tr* (L3r). Probersten er ellers først belagt i dansk hos Moth (jf. ODS).
- 291-292 *Tr* har som kapitlets sidste artikel efter “Cotricula”: “Molaris ein molnstein” (L3v).
- 297-328 Smiths henvisninger til de medicinske klassikere behøver naturligtvis ikke være baseret på førstehåndskendskab.
- 330-338 Indledningen til mad-og-drikke-afsnittet bygger på *Vocabularius optimus*, *Ant* (D3r), mens hovedparten (338-376) er excerperet fra *Tr* II.19 (Q2r-v).
- 331 Azimus .. surdeg] Azimus. ongesuertbroet *Ant* (D3r).
- 332 panekage] een pannekoeke *Ant* (D3r).
- 332-333 hunig kage] honichkoeke *Ant* (D3r).
- 334 posteien] pasteyen *Ant* (D3r). Det danske ord kendes tidligst fra Christiern Pedersens ordbog.
- 335 en kage] een koeke of tarte *Ant* (D3r).
- 335 vinsube] een wynsupen *Ant* (D3r). Det hidtil ældste kendte belæg på det danske ord er fra Smiths lægebog 1577 (jf. Kalkar IV.830).
- 335-336 Ceruipa. ølebrod] Seruipa byer en broet of biersoppe *Ant* (D3r). Det hidtil ældste kendte belæg på det danske ord er i Jammersmindet (jf. Kalkar IV.989).
- 336 Ypa .. aqua] ypa. watersupen. *est panis intinctus in aqua Ant* (D3r).
- 341-342 det .. tor] es gild dir *Tr* (Q2v). Jf. ODS *I.Taar* hvor stedet er registreret. Moth har “det gelder dig. tua res agitur. Hor” (G107), men eftersom Horats’ ord ikke er ytret i en drikkesituation, er Smiths første modsvarighed muligvis overtaget fra tysk. Den anden derimod tilhører dansk fraseologi.
- 351 *met* en drick] mit *einem truncke Tr* (Q2v).
- 353 brende vin] gebranter wyhn *Tr* (Q2r).
- 354 rød vin] roterwyhn *Tr* (Q2r).
- 355 Ramineum] Amineum *Tr* (Q2r).
- 355 blanck vin] blancken wyhn *Tr* (Q2r). (Jf. ODS *blank*).
- 357 dulcius] dilutius *Tr* (Q2r).

- 362 malmesie] malmosehr *Tr* (Q2r).
 366 Oemel] Oenomel *Tr* (Q2v).
 369 møyd] meedt *Tr* (Q2v).
 371 eblemost] appelmost *Tr* (Q2v).
 372 pere most] bernmost *Tr* (Q2v). Det hidtil ældste kendte belæg på det danske ord er i Coldings *Etymologicum latinum*, 1622 (jf. Kalkar V.835).
 376 øøl] bier *Tr* (Q2v).
- 377-570 De “juridiske” kapitler med betegnelser på personer i familieforhold og seksualkriminelle er hentet fra *Vocabularius optimus*, jf. *Ant* (cc1r-cc2r). Også i *Ant* er de hovedsageligt affattede på latin.
- 380 exprimuntur] exprimitur *Ant* (cc1r).
 450 danice en steffsøn] teu. een stijfsoen *Ant* (cc1v).
 451 en steffdotther] een stijfsdochter *Ant* (cc1v).
- 481 en swogerinde] een swager of een swagerinne *Ant* (cc1v).
- 556-557 en gud fader eller gud moder] een peterken of meter *Ant* (cc2r).
 563 en fadder] een gheuader *Ant* (cc2r).
 564 en faderinde] een geuader *Ant* (cc2r). Det danske ord synes ikke belagt andre steder.
- 567-568 een vduald fader] een ercoeren vader *Ant* (cc2r). Den attributive brug af “udvalgt” i betydningen ‘adoptiv-’ (i overensstemmelse med det latinske ords etymologi) her og i den følgende artikel har ikke kunnet findes andetsteds. Den gammeldanske bibeloversættelses omtale af Faraos datters adoption af Moses belyser måske brugen: “hwilkæn hon wtwolde sigh j søns stadh” (2Mos.2.10).
- 569-570 en .. dotther] een wtuercoren soen oft dochter *Ant* (cc2r).

Konklusion

Undersøgelsen af Smiths kilder understreger den store rolle bogtrykere og forlæggere har spillet i de humanistiske strømninger. I deres værksteder samledes lærde fra flere lande, og dér fostredes de ideer der ledte til nye kulturprodukter på prent. Og undersøgelsen er et

eksempel på nytten af boghistorisk viden ved omgang med disse ældre tekster.

Trochus er i det store hele et ubeskrevet blad, og vi ved således ikke om han færdedes i Melchior Lotters hus, selvom det faktum at hans ordbog kun udkom én gang tyder på en forbindelse mellem ham og Lotter. At Smith har opholdt sig hos og arbejdet for Lotter, ved vi derimod. Melchior Lotter d.æ. – der ikke selv havde en længere uddannelse – benyttede sig også af andre korrektører end Smith – studerende og lærere i Leipzig.¹¹

Trochus' humanistiske ideal bliver klart allerede i titelbladets motto: "Omnia ex classicis et sine superstitione", og i selve bogen er der flere henvisninger til antikke forfattere. Også hos Smith findes sådanne klassikerhenvisninger, men det er jo ikke ensbetydende med førstehåndskendskab til forfatterne. Navnlig bemærkes det at den del af Smiths stenkapitel hvis kilde endnu er uidentificeret, henviser til Euax, Albertus Magnus, Avicenna og Plinius d.æ. I sin omgang med det latinske sprog har Smiths tekst væsentlig flere fejl end Trochus'.

Smiths forhold til kilderne kalder på nogle afsluttende kommentarer. Der er en meget stor forskel på Smiths brug af makro- og artikelstrukturelle forhold i kilderne. Det er for så vidt ikke påfaldende at han ikke har overtaget Trochus' meget specielle struktur (med kapitler fordelt på afsnit). I forhold til Trochus dækker Smith kun en brøkdel af ordforrådet. Rækkefølgen af Smiths tillæg svarer derimod til rækkefølgen hos Trochus (bortset naturligvis fra de sidste der er taget fra *Vocabularius optimus*), men bortset fra plante- og stenkapitlerne er der ekstrastof mellem kapitlerne der er fravalgt i Smiths tillæg, fx om forskellige erhverv og om dyr mellem forkortelseslisten og plantekapitlet. Udvalget af kapitler i Smiths tillæg tyder på at de har været tænkt som praktiske hjælpemidler inden for lægekunst og jura, to felter der havde Smiths interesse.

Smiths plantekapitel viser hvordan han har sammenstillet hos Trochus adskilte artikler. Smiths kapitel har titlen "De diuersis plantis et fructibus non minus studentibus quam Apotecarijs necessaria" og bygger (bl.a.) på excerpter fra Trochus' kapitler "de syluestribus arboribus et arbustis de aromatibus et gummi" (II.4) og "de herbis" (II.6). Det er muligvis udtryk for forskellige opdelinger af botanikken hos Trochus og Smith. Som det er antydnet i kommentaren har denne

¹¹ Hans Lülfig: Lotter, Melchior (d.Ä.), *Neue Deutsche Biographie*, 15. Berlin 1987, s. 246.

sammenstilling af adskilte artikler resulteret i en lagdeling af det tilstræbt alfabetiske planteafsnit. Trochus' alfabetiske oversigt over urter (II.6, K6v-L2v) udgør grundstokken i Smiths kapitel, men forud for den har han i flere tilfælde excerperet et andet sted hos Trochus først, og for enkelte bogstavers vedkommende også et tredje sted bagefter. Også sten- og fødevareafsnittene viser at Smith har excerperet frit og fravalgt meget stof i Trochus' tekst. Derimod bemærkes en anderledes større overensstemmelse med *Vocabularius optimus* i de sidste juridiske kapitler.

Mens der således med hensyn til artikelselektion kan konstateres en udstrakt grad af frihed hos Smith, er forholdet et andet med hensyn til artikelstrukturen. Alene det forhold at Smith i så få tilfælde har danske modsvarigheder hvor forlægget ikke har de tilsvarende tyske/nederlandske er påfaldende og viser at Smith i vid udstrækning har benyttet forlæggets målsprog ikke latinen som oversættelsesgrundlag. Kommentaren har imidlertid vist at Smith ikke kan anklages for ureflektet overtagelse af germanismer. Hans danske modsvarigheder har ganske vist ofte en lighed med *Tr*'s tyske, men disse ord genfindes ofte i ældre form hos Kalkar eller i PlanteO. Det gælder fx "hussløg" og "katthemynthe". Som "hundetunge" (*cynoglossus*) viser er der ofte tale om fælleseuropæiske oversættelseslån efter klassisk forbillede. Derimod tyder "hønse dyl" (36) på en ukritisk overtagelse af tysk ordstof, mens den tilføjede modsvarighed i "backe mynte eller heste" (148) måske antyder et passende forbehold over for den første, direkte overførte modsvarighed; tysk "Bach" er jo 'bæk'.

Mere interessant er de ikke få ord der ikke er fundet ældre belæg på: få-til-livs, put-i-bug, kabbeleje, vandpeber, himmelsdug, himmelbrød, vinsuppe, øllebrød, fadderinde og frasen "du for eth got tor". Flere af disse er tydeligt tyskpåvirkede, men det gælder jo for de fleste nydannelser på dette tidspunkt.

ZUSAMMENFASSUNG

SIMON SKOVGAARD BOECK: *Über Henrik Smiths Ergänzungen zur Ausgabe von Christiern Pedersens Vocabularium ad usum dacorum, Leipzig 1518.*

Während eines Aufenthalts in Leipzig war Henrik Smith (ca. 1495-1563) als Korrektor für den Buchdrucker Melchior Lotter tätig, der 1517-1518 mehrere Schriften von Christiern Pedersen (ca. 1480-1554) nachdruckte. Dazu gehörte die dritte Ausgabe des ersten dänischen Lateinwörterbuchs, *Vocabularium ad usum dacorum* (ursprünglich 1510 in Paris erschienen). Diese Ausgabe hat Henrik Smith – wahrscheinlich auf Lotters Aufforderung – um einige lateinische Wörter und deren dänische Entsprechungen ergänzt. Bei diesen Nachträgen handelt es sich um Listen mit Kürzeln, Pflanzen, Steinen und Mineralien, Essen und Getränken sowie Personen (Verwandtschaftsbezeichnungen). Diese Nachträge haben ein unbeachtetes Dasein geführt, obwohl ihnen wichtige Erkenntnisse zur Sprachgeschichte vieler dänischer Wörter zu entnehmen sind. In diesem Artikel erscheinen die Nachträge deshalb in kommentierter Form, zumal die Quellen, auf die Smith bei der Erstellung zurückgegriffen hat, erläutert werden. Der Artikel stellt somit eine buchgeschichtliche Ergänzung unseres Wissens über einen der ersten dänischen Volksaufklärer und seine Arbeitspraxis dar.

